

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

ДЕВІД ГЛАНТЦ (США, Нью-Йорк)

Прелюдія Курської битви: стратегічні операції радянських військ (лютий — березень 1943 р.)

Військові історики здавна віддають належне німецькому фельдмаршалу Еріку фон Манштейну в зв'язку з тим, що він зумів запобігти краху Східного фронту взимку 1943 р.

В той час, коли радянські війська розвивали безпрецедентну перемогу, здобуту під Сталинградом, Манштейн, щоб відновити стабільність на південному фланзі Східного фронту, долав подвійну перешкоду — з одного боку, впертість Гітлера, який не бажав навіть чути про необхідність переходу до маневреної оборони, — з другого, — натиск натхненої Сталінградською перемогою Червоної Армії, що прагнула якнайбільше скористатися з цієї перемоги.

Нині зрозуміло, що перемоги Манштейна у Донбасі та під Харковом були більшими, ніж раніше вважали історики, оскільки радянські стратегічні задуми взимку 1943 р. виходили далеко за межі звичайного розгрому німецьких військ у південній Росії. В дійсності Головнокомандування Червоної Армії мало на меті розгромити німецьку оборону практично на всьому обширі Східного фронту.

Існуючі оцінки радянських стратегічних задумів зимою 1942—1943 рр. та внеску Манштейна у відновлення німецьких шансів на Сході солідно документовані у численних історичних працях¹. Радянське командування, стверджують дослідники, покладало великі надії, по-перше, на успіх здійснюваного сталінградського контрнаступу і, по-друге, на можливість використання цієї видатної перемоги. Тому подальші наступальні операції Радянської Армії, що проводилися з грудня 1942 по лютий 1943 р., становили логічний розвиток перемоги під Сталинградом. Ця зимова кампанія чітко поділялася на три окремі етапи. На першому — Ставка прагнула ліквідувати спроби противника виручити оточені у Сталінграді німецькі війська. Рятувальні операції німців вдатися знешкочити, потай переміщуючи оперативні резерви та скориставшись нерішучістю Паулюса, який не наважився проігнорувати категоричний наказ фюрера за всяку ціну утримувати позиції. Він залишився у Сталінграді і відмовився від спроб пробитися на схід.

Згодом Червона Армія розпочала серію наступальних операцій з метою очищення південного берега Дону від військ Німеччини та її союзників. Починаючи з 17 грудня 1942 р. і до кінця січня 1943 р., радянські війська нав'язали бої та послідовно завдали серйозних втрат 8-й італійській, 2-й угорській та 2-й німецькій арміям. Хоч їм не вдалося завладіти Ростовом та блокувати відхід німецької армійської групи "А" з Кавказу, вони знешкодили сили німців та їхніх союзників вздовж Дону від Вешенської до Воронежа. Це призвело до відчутного розриву лінії німецької оборони на Півдні Росії.

Врешті, наприкінці січня 1943 г. Ставка використала цей розрив для того, щоб, спрямувавши сили Воронежського та Південно-Західного фронтів на захід, в напрямку Донбасу й Харкова, подолати ослаблену німецьку оборону, вийти до Дніпра й Азовського моря, а також знищити

рештки німецької армійської групи "Дон" ². На фінальних стадіях планування харківської та донбаської операцій до переліку цілей радянського наступу було додано Курськ.

У лютому 1943 р. значно ослаблені з'єднання Червоної Армії, діючи на межі можливостей вкрай перенапружених основних служб тилу й не-обачно просуваючися, потрапили в пастку, підготовлену Манштейном. Вдало перегрупвавши сили, що знаходилися під його командуванням (насамперед 1-шу й 4-ту танкові армії), ввівши в дію щойно прибулий танковий корпус СС та одержавши вимушеного дозволу Гітлера на перехід до маневреної оборони, Манштейн підготував ефективні донбаський та харківський контрнаступи. Перший, що розпочався 20 лютого, зім'яв відчутно ослаблений Південно-Західний фронт радянських військ і відкинув його рештки на лінію Сіверського Донця. 6 березня танкові корпуси Манштейна південніше Харкова атакували також знесилені армії Воронезького фронту і просунулися глибоко на північний схід в напрямку Белграда. Розвиток подій примусив радянську Ставку відмовитися від зимового наступу й поспіхом будувати оборону на річці Сіверський Донець та на рубежах, що згодом становитимуть південний край знаменитої Курської дуги.

Деякі аспекти загальноприйнятої інтерпретації зимової кампанії радянських військ потребують перегляду. Ми знаємо тепер, що німецькі зусилля врятувати свої армії під Сталінградом виявилися марними, оскільки сил Паулюса було недостатньо, щоб прорвати кільце оточення, а радянські стратегічні маневри (головним чином 2-ї гвардійської армії) робили такий прорив малоімовірним. Нам відомо також, що на початок грудня 1942 р. Радянське Головнокомандування вже розробило плани розгрому основних сил армійської групи "В", оволодіння Ростовом, ізоляції та розгрому армійської групи "А". Однак прорахунки в оцінці сили німецьких військ під Сталінградом призвели до вимушених змін у радянському плані. Ми знаємо також сьогодні, що самовпевненість радянської сторони, особливо щодо дешифрування розвідувальної інформації, а також слабкість радянських військ зумовили перемоги Манштейна в лютому й березні. Врешті, ми знаємо, що Жуков, натхнений успіхом радянського наступу, додав Курськ до переліку стратегічних цілей Червоної Армії на початку лютого.

Фактично всі історики дійшли висновку, що протягом зими 1943 р. розробники радянських стратегічних планів зосереджували свою увагу на південно-західному напрямі, зокрема на стратегічному рубежі — Дон на північ від Сталінграда через Міллерово та Котельников, а також від Харкова й Сталіне до Дніпра й Азовського моря. Очевидно, метою цієї кампанії, вважати вони, мало стати знищення німецьких армійських груп "А", "Дон" та південного флангу армійської групи "В".

Згадане тлумачення не враховувало існування другої стратегічної лінії, яку займали радянські війська і яка простяглася від Воронежа на Касторне, Лівни та від Курська на Брянськ і далі. Радянські військові історики багато писали про січневу воронезько-касторненську операцію і дещо менше — про лютневу операцію по визволенню Курська. Тут загальні нариси радянських авторів мають тенденцію раптово обриватися. Для того, щоб повніше дізнатися про наступальні операції на цьому стратегічному напрямку, слід більш детально вивчити мемуари радянських воєначальників та історичні праці, присвячені окремим військовим частинам. Аналіз цих джерел, а також обширних німецьких архівних матеріалів, дає можливість з'ясувати нині, що радянська зимова кампанія мала далеко більші цілі, здійснення яких включило б розгром німецької армійської групи "Центр" до переліку цілей запланованого стратегічного наступу. Коротше кажучи, Ставка розробила й спробувала втілити в життя стратегічні задуми, які в разі здійснення розкололи б

Східний фронт навпід, ставлячи у безвихідь всю німецьку оборону на Сході. Та обставина, що підготовлений наступ не досяг мети, підкреслює вагомість організованих Манштейном успішних контрударів.

Радянське стратегічне планування (листопад 1942 — лютий 1943)

Стратегічне планування Ставки (середини літа 1942 -- лютого 1943 р.) суворо відповідало загальним завданням стратегічних цілей СРСР у війні. Змушені протистояти фронтальному німецькому стратегічному наступу на півдні Росії, Ради намагалися ліквідувати авангардні німецькі армійські групи "А" та "В". Ще в липні 1942 р., коли наступаючі німецькі армії тільки наблизилися до Дону, Ставка спробувала завдати контрудару, який провалився, а згодом запланувала ще один, який не був здійснений через швидке просування німецьких військ³. На початку серпня радянські війська розпочали серію менш масштабних контратак, спрямованих на те, щоб стримати паровий каток німців та стабілізувати фронт на ближніх підступах до Сталінграда. Протягом цих запеклих оборонних боїв Ставка, однак, ніколи не залишала надії на відновлення широкомасштабних наступальних операцій.

Наприкінці жовтня, після того, як наступальний порив німців почав спадати і коли їх війська розпорошилися по Кавказу та ввязалися у важкі бої за Сталінград, Ставка сформулювала завдання операції "Уран" — контрнаступ проти німецьких військ в районі Сталінграда. Дарма, що мішенню операції "Уран" було визначено лише румунські та німецькі війська, котрі знаходяться безпосередньо в Сталінграді (румунські 3-тя й 4-та армії та німецькі 6-та й 4-та танкові армії), було ясно, що успіх цього ризикованого й сміливого заходу може визначити перемогу на всьому півдні. 19 листопада Червона Армія перейшла у контрнаступ під Сталінградом, який згідно з задумом мав стати першою стадією більш широкої зимової кампанії. Протягом перших кількох днів радянський оптимізм стрімко зростав, оскільки Червона Армія взяла в кільце набагато більше німецьких військ, ніж передбачалося. В процесі розробки шляхів ліквідації цих величезних сил, що опинилися в оточенні, цілі Рад досягти ще вагомішої перемоги дістали свого виразу у плані "Сатурн". Це була смілива операція, спрямована на те, щоб оволодіти Ростовом, ставлячи таким чином у безвихідь армійську групу "А", розпорошену тоді у передгір'ях Кавказу. Запеклі бої на підступах до Сталінграда, зумовлені спробами німців визволити оточений тамтешній гарнізон, призвели до звуження операції "Сатурн" до "Матого Сатурна" з відповідно меншими завданнями. Ате незважаючи на останнє, планування майбутніх радянських операцій було здійснено.

Розробка операції "Матий Сатурн" завершилася 13 грудня, а проведення її (16—29 грудня) збіглося з початком і крахом спроб німців деблокувати свої частини в Сталінграді з південно-західного напрямку. В обох успішних операціях ("Матий Сатурн" і Котельниковська — 24—30 грудня) радянські війська розгромили 8-му італійську армію, запобігли спробі 4-ї танкової армії виручити сталінградський гарнізон та, що набагато важливіше, створили загрозу впорядкованому відведенню німецької армійської групи "А" з регіону Кавказу.

Грунтуючись на цих успіхах, Ставка в січні розробила плани дальшого розвитку процесу, розпочатого "Матим Сатурном". Метою нової серії наступів було обрано угорські та німецькі частини, котрі оборонялися на півночі (від Сталінграда) вздовж Дону, та рештки німецьких і румунських сил, що відчайдушне утримувати плацдарм на схід від Ростова, через який армійська група "А" мала б дістатися розташування основних німецьких сил. Перша з нових наступальних операцій —

острогосько-россошанська, проведена Воронежським фронтом 13–27 січня, завдала серйозного удару 2-й угорській армії і проторувала шлях до наступної операції, здійсненої разом з Брянським фронтом. Незважаючи на те, що німецькій 6-й танковій армії вдалося пробитися до Ростова, вона теж опинилася у тяжкому становищі. Оскільки на гнівдень і північ від Курська, а також між Харковом і Слав'янськом німецька оборона хибувала на великі розриви, Ставка вважала, що німці нездатні втримати свої позиції в районах Курська й Харкова, а також в Донбасі. Здавався вірогідним не лише розгром або вимушений відступ німецької армійської групи "Дон", складалося враження, що вся система німецької оборони в південній Росії не має перспектив.

Виходячи з цього. Ставка повернулася до стратегічних планів, які були розвіяні німцями взимку 1941–1942 рр. Впевнена у перемозі на півдні, вона почала обмірковувати шляхи оточення і знищення армійської групи "Центр".

Планування орловсько-брянської операції

Радянське стратегічне планування на початку лютого 1943 р. виходило передусім з факту капітуляції німецького угруповання в районі Сталіні - рада. Цим самим Ставка отримувача у своє розпорядження шість армій Донського фронту генерал-полковника К. К. Рокоссовського (21-шу, 24-ту, 62-гу, 64-ту, 65-ту і 66-ту) [?]. Звичайно, після майже двохмісячних боїв у Сталінграді ці армії вимагати переукомплектування. Воно частково здійснювалося напередодні німецької капітуляції, після неї поповнення розподілялися між усіма шістьма арміями. До того ж Ставка мала тепер у своєму розпорядженні інші стратегічні резерви, включаючи щойно сформовану 2-гу танкову армію генерал-лейтенанта О. Г. Родіна та 70-ту армію генерал-лейтенанта Г. Ф. Тарасова. Остання складалася з прикордонних частин НКВС з Далекосхідного, Забайкальського та Середньоазійського військових округів. Цим новим силам надаватиметься ключова роль у нових планах, розроблених Ставкою.

Загальна концепція кульмінаційної фази зимової кампанії передбачала проведення розрахованого на три етапи стратегічного наступу. Насамперед, починаючи з 12 лютого, об'єднані сили Західного та Брянського фронтів мали оточити й ліквідувати німецькі війська в орловському виступі. Потім протягом 17–25 лютого ці два фронти, до яких приєднувався ще й Центральний, повинні були очистити від німецьких військ район Брянська та захопити плацдарм на західному березі Десни. Під час фінальної стадії операції (25 лютого–середина березня) Калінінський та Західний фронти мати вступити в бій, визволити Смоленськ і, діючи спільно з іншими фронтами, розгромити німецьку армійську групу "Центр", ліквідувати виступ Ржев-В'язьма. Весь наступ збігався би в часі з передбачуваними успішними операціями Воронежського та Південно-Західного фронтів і, отже, на середину березня, володіючи стратегічною ініціативою, Червона Армія виходила б на рубежі Дніпра.

Новоствореному Центральному фронту під командуванням Рокоссовського відводилася, зрозуміло, ключова роль у забезпеченні успіху цього широкомасштабного наступу. Маршал О. М. Василевський, який обіймав тоді посаду заступника Начальника Генерального штабу ^{*}, згадує: "Обговорюючи обстановку на півдні та враховуючи, що цілковитий розгром угруповання Паулюса є справою найближчих днів, Ставка Верховного Головнокомандування думала про дальше використання військ Донського фронту, які вивільнялися під Сталінградом. Наприкінці січня — на початку лютого після численних розмов Верховного Головнокомандуючого з керівними особами в центрі та на фронтах, визріло ще одне рішення: крім операцій на півдні, здійснити

низку великомасштабних наступальних операцій, зв'язаних єдиним стратегічним задумом і планом, з метою розгрому основних сил німецької групи армій "Центр". Передбачалося перш за все Брянським і лівим крилом Західного фронту розгромити 2-гу німецьку танкову армію в районі Орла, а потім, перекинувши сюди війська колишнього Донського фронту та перейменувавши його на Центральний, ударом через Брянськ та Смоленськ розвинути наступ і виходом в тил ржевсько-в'яземського угруповання, у взаємодії з військами Калінінського й Західного фронтів, здійснити накреслене завдання. Було розроблено конкретний план, а в перші дні лютого Ставка направила директиви відповідним фронтам"⁶.

5 лютого 1943 р. Ставка надіслала командуючому Донським фронтом Рокоссовському такий наказ:

"1. До 15 лютого 43 р. утворити Центральний фронт.

2. Польове управління Донського фронту перейменувати на польове управління Центрального фронту. Штаб дислокувати в районі Ольшанець, у 10 км на схід від Єльця.

3. Призначити: командуючим Центральним фронтом генерат-полковника Рокоссовського К. К., членом військової ради фронту генерал-майора Телегіна К. Ф., начальником штабу генерал-лейтенанта Малініна М. С.

4. До складу Центрального фронту включити польові управління 21-ї, 65-ї та 70-ї армій, 16-ту повітряну армію, 2-й гвардійський кавалерійський корпус, дивізії...

5. В районі Сталінграда зачислити свого заступника генерал-лейтенанта Трубникова К. П. з групою командирів"⁷.

Спеціальні директиви Ставки від 6 лютого ставили бойові завдання перед окремими фронтами, які брали участь у наступі⁸. Західний фронт генерал-полковника І. С. Конєва мав передати розташовану на його лівому фланзі 61-шу армію на Брянський фронт. 16-та армія Західного фронту, посилена 9-им танковим корпусом, повинна була до 12 лютого приєднатися до 61-ї армії Брянського фронту у спільному наступі через Жиздру на Брянськ, щоб, зімкнувшись з 13-ю та 48-ю арміями, оточити угруповання німців у Орлі. До 25 лютого Західному фронту Конєва належало підготувати додатковий наступ 50-ї та 10-ї армій, посилених двома танковими корпусами. Вони разом з Брянським і Центральним фронтами мали просунутися в напрямку Рославля й Єльні, розширюючи фронт наступу.

Брянський фронт генерал-полковника М. А. Рейтера отримав наказ співдіяти із Західним фронтом для швидкого оточення та знищення орловсько-брянського угруповання німців. 13-та й 48-ма армії повинні були до 12 лютого вийти на рубіж Дросково-Матоархангельськ-Фатеж. Даті 13-та армія мала, полегшуючи наступ Центрального фронту, розвивати наступ на Карачов-Брянськ, тоді як 48-ма армія отримала наказ обійти Орел з південного заходу. 61-ша армія Брянського фронту разом з 16-ю армією Західного повинна була з району Белева наступати на Волхов, щоб з'єднатися далі з 48-ю армією в районі Орла. Як тільки 61-ша армія досягне Зміївки, 3-тя армія має приєднатися до наступу на Орел. Перша фаза операції завершувалася 15—17 лютого розгромом орловського угруповання німців. Пік другої фази припадав на 23—25 лютого, коли 13-та армія разом з 16-ю армією Західного фронту повинна була знищити німецькі частини в районі Брянська. Після цього Західний та Брянський фронти приєднуватися до Центрального у фінатньому ривку на Смоленськ та Дніпро.

В ніч на 6 лютого Рокоссовський одержав детальні інструкції Ставки. Вони гласили:

"З метою дальшого розвитку успіху Брянського й Воронежського фронтів та виходу в тил ржевсько-в'яземсько-брянського угруповання противника Ставка Верховного Головнокомандування наказує:

1. До 12.2.43 зосередити:
 - а) 2-гу танкову армію в районі Долгое;
 - б) 2-ий кавкорпус з трьома лижними бригадами, двома танковими полками в районі Черемісиново;
 - в) 65-ту армію в районі північніше Долгое, південніше Лівни.

3 району зосередження на кінець 14.2.43 — 2-гу танкову армію, 65-ту армію, 2-ий кавкорпус вивести на рубіж розгортання Фатеж, Курськ. Інші частини 21-ої та 70-ої армій в міру їх прибуття зосереджувати в районі Волово, Долгорукове, Лівни і направляти слідом за наступаючими частинами першого ешелона фронту.

2. Зранку 15.2.43 2-ій танковій армії, 65-ій армії, 16-ій повітряній арміям перейти в наступ на загальному напрямі Севськ, станція Унеча, маючи на меті перерізати залізницю Брянськ— Гомель.

Кінно-стрілецьку групу Крюкова розгорнути на лівому крилі і спрямувати її через Новгород-Сіверський, Старий Бихів, Могильов, де переправитися на західний берег Дніпра, забезпечити за собою переправи та вийти у район Орші.

Мати на увазі, що правіше від вас наступатиме 13-та армія Брянського фронту, а через Жиздру на Брянськ перейде в наступ 16-та армія Західного фронту.

3. Після виходу армій фронту на лінію Брянськ, Гомель головний удар нанести через Климовичи, Хисловичи на Смоленськ з метою оволодіння району Смоленськ і відрізання шляхів відходу в'яземсько-ржевського угруповання противника. З виходом головних сил в район Унеча оволодіти Гомелем силами двох стрілецьких дивізій і західним берегом Дніпра на ділянці Речиця, Жлобин.

Одночасно з переходом у наступ ваших військ з лінії Брянськ, Гомель на Смоленськ перейдуть у наступ: Західний фронт — на Рославль і далі на Смоленськ. Калінінський фронт — на Вітебськ, Орша, частина сил на Смоленськ назустріч вашому головному удару.

4. Розмежувальні лінії фронту будуть визначені додатково. Мати на увазі, що лівіше від фронту наступатиме 60-та армія Воронежського фронту у загальному напрямку Льгов, Глухів, Чернігів.

Ставка Верховного Головнокомандування
Й. Сталін
Г. Жуков" ⁹.

Спланувати таку операцію — одна справа. Здійснити її — зовсім інша. І так було б навіть, якби німці дозволили продовжити розгортання радянського наступу на півдні. Залишалося лише шість днів до зосередження ударних сил Рокоссовського в районі Лівен і 11 днів до початку запланованого наступу. Якщо 2-га танкова армія та 2-й гвардійський кінний корпус вже знаходилися в районі Лівен, частини 70-ї армії мали пройти понад 200-кілометровий шлях, а 65-й та 21-й арміям доводилося з великими труднощами долати надзвичайно важкі залізничні та ґрунтові шляхи від самого Сталінграда. Глибокий сніговий покрив уповільнював пересування, весіннє танення могло розпочатися кожного дня, а шляхи з Лівен та Єльця на фронт вже перебувати у поганому стані.

Рокоссовський, заперечуючи проти суворо визначених часових обмежень, однак перемістився з своїм штабом до Єльця, залишивши свого заступника генерат-лейтенанта К. П. Трубникова в Сталінграді, де той мав допомагати дальшій передислокації бойових частин на північ. Там (в Єльці) він влаштував свою атасну штаб-квартиру та координував свої дії з командуючим Брянським фронтом генералом Рейтером. Пізні-

ше він описав напружену величезну повсякденну працю, якою займалася його команда:

"З першого ж моменту ми зіткнулися з величезними труднощами. У нашому розпорядженні була єдина одноколійна залізниця, яку на цей час вдалося відновити. Вона, звичайно, не могла справитися з перекиданням величезної кількості військ. Плани перевезень тріщали скрізь. Графік руху порушувався. Заявки на ешелони не задовольнялися, а залізничні состави якщо й подавалися, то виявлялося, що вагони не пристосовані для перевезення особового складу й коней"¹⁰.

Проблеми розгортання військ, що постали перед Рокоссовським, виявилися непереборними. Не маючи вибору. Ставка змушена була перенести початок наступу Центрального фронту з 15 на 25 лютого. Тим часом Брянський фронт продовжував здійснювати власні операції у відповідності з первинним планом. Діючи в тандемі з 60-ю армією Воронежського фронту, що знаходилася на лівому фланзі, 13-та армія генерал-лейтенанта М. П. Пухова відкинула 2-гу німецьку танкову армію на підступи до Малоархангельська, зім'яла її правий фланг та зайняла Фатеж. Одночасно 60-та армія генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського вибила 4-ту танкову дивізію 2-ї німецької армії з Курська. Спільні дії обох армій відкрили 60-кілометровий коридор між німецькими 2-ю танковою та 2-ю арміями — прорив, який призначався для використання Центральним фронтом Рокоссовського.

Оскільки сили Центрального фронту виявилися неспроможними сконцентруватися для завдання відповідного удару у потрібний час, Ставка наказала Брянському та Воронежському фронтам розвивати наступ силами 13-ї, 60-ї та 48-ї армій, доки Рокоссовський не завершить концентрацію своїх військ та їх підготовку до наступу. На 20 лютого 13-та й 48-ма армії відтіснили німецькі війська на рубежі Малоархангельськ та Дмитрієв-Льговський, а 60-та армія досягла передмість Львова. Тим часом основні сили Рокоссовського — 65-та та 2-га танкова армії стрімко завершували своє розгортання.

Генерал-лейтенант П. І. Батов 18 лютого переніс свою штабквартиру до Єльця з тим, щоб безпосередньо керувати передовим розгортанням 65-ї армії. На 24 лютого його дивізії почали висуватися на відведені їм рубежі на північ від Фатежа. Таким чином, їх перехід до тактичних бойових дій вимушено розпочався буквально з маршу. Тоді ж, 24 лютого 2-га танкова армія Родіна (408 танків) та 2-й гвардійський кавалерійський корпус Крюкова зосередилися на захід від Фатежа¹².

Рокоссовський розпочав наступ вранці 25 лютого. Оскільки 70-та та 21-ша армії ще перебували на марші, вони мали вступити в бій, як тільки дістануться району бойових дій, навіть до завершення їх повної концентрації. Тим часом 13-та й 48-ма армії Рейтера, завдавши серйозного удару 2-й німецькій танковій армії, ослабили її правий фланг, 16-та армія Західного фронту під командуванням генерал-лейтенанта І. Х. Баграмяна атакувала 22 лютого фланг 2-ї німецької танкової армії на північ від Жиздри. Дощова погода та вміла оборона німців загальмувати просування частин Баграмяна і на 25 лютого вони пройшли на захід лише 7 кілометрів. Запеклий опір та обмежені успіхи спонукати командуючого Західним фронтом генерал-полковника В. Д. Соколовського відмовити Баграмяну у використанні 9-го танкового корпусу для забезпечення прориву. Пізніше Баграмян з гіркотою говорив про нестачу потрібних сил та критикував Соколовського за відмову начежно підтримати його наступальні дії¹³. Проте згодом сусідній фронт Рокоссовського розпочав наступ у південному напрямку.

На початок наступальних дій вже існували загрозливі ознаки того, що загальний радянський стратегічний наступ у цілому зустрівся з непередбаченими труднощами. Всупереч очікуванням Ставки відчайдушний

та погано скоординований наступ Південно-Західного фронту захлинувся в середині лютого. Зазнавши невдачі у спробах зламати німецьку оборону в районах Слов'янська та Ворошиловграда, більшість мобільних формувань фронту здійснили спонтанне просування в глибокий німецький тил і на 20 січня досягли району Червоноармійська та околиць Запоріжжя. Після майстерного перегрупування своїх сил командуючий німецькою армійською групою "Південь" Манштейн у відповідь завдав удару по розтягнутих радянських військах. Розпочавши 20 лютого контрнаступ, 40-й танковий корпус розбив мобільну групу Попова, а протягом наступних днів танковий корпус СС та 47-й танковий корпус заподіяли тяжких втрат військам Південно-Західного фронту, відкинувши сили Радянської Армії назад на рубежі Сіверського Донця. Спочатку Ставка недооцінила серйозність ситуації, дотримуючись занадто оптимістичної думки, ніби німецький контрнаступ незабаром захлинетися. Відповідно радянське командування продовжувало квапитися із здійсненням своїх наступальних планів на північних ділянках, вірячи, що Воронежський фронт, який все ще успішно просувався вперед південніше і західніше Харкова, активно протидіятиме тимчасовому німецькому успіхові.

Хід орловсько-брянської операції

Війська Центрального фронту, яким командував Рокоссовський, вранці 25 лютого, через два дні після того, як генерал Пухов доповів, що його 13-та армія зайняла Матоархангельськ, увійшли в пролом між німецькими 2-ю танковою та 2-ю арміями. Під прикриттям розосереджених частин 13-ї армії передові дивізії 65-ї армії Батова просуваються полковими колонами в напрямку Комаричів та Дмитрієва-Орловського, ламаючи легкий опір противника. На правому фланзі армії полки 69-ї стрілецької дивізії, ведучи дії на розтягнутому фронті, підтримувати лише нестійкі контакти з оперативною групою 13-ї армії (сформованої з окремих лижних бригад), яка мала завдання сприяти наступу 65-ї армії". Південніше 354-та й 37-ма гвардійські стрілецькі дивізії наступали в то-жних умовах, долаючи спорадичний опір решток 137-ї німецької піхотної дивізії¹⁵. Перед німецькими військами, що захищалися на широкому фронті, стояло єдине завдання — контролювати та уповільнювати просування радянських військ, доки очікувані підкрплення зможуть забезпечити міцнішу оборону. Цього вдалося досягти - неконцентований наступ радянських військ позначився лише незначними успіхами. Становище Батова ускладнювалося тим фактом, що його частини мали проводити операції в прилеглому секторі 70-ї армії, дислокація якої була визначена, але чиї війська ще не прибули у передбачуваний район військових дій. Протягом наступних днів оперативна група 70-ї армії генерал-лейтенанта Г. Ф. Тарасова досягла району Грем'ячого й почала направляти свої дивізії на відведені сектори¹⁶. Однак 25 лютого ці дивізії ще пробивалися дорогами з-під Лівен.

2-га танкова армія Родіна атакувала противника з районів власного зосередження, розташованих на захід від Фатежа. Наступ здійснювався з-за завіси, створеної 132-ю дивізією 13-ї армії, яка відкинула німецьку 707-му охоронну дивізію до околиць Дмитрієва-Льговського. Тут німці також намагалися відстояти позиції, що прикривали ключові пункти сполучення шляхів, доки свіжі сили зможуть утворити надійний захисний рубіж. Дві стрілецькі дивізії (194-та й 60-та) радянської танкової армії проклали собі шлях на захід крізь болота вздовж річки Свапи і прорватися на Дерюгино та Дмитрієв-Льговський, долаючи запеклий опір противника. В наступі брати участь два танкових корпуси (11-й і 16-й); перший пробивався в напрямку Севська, другий -- до німецьких позицій на схід від Дмитрієва-Льговського. Кавалерійсько-стрілецька

група Крюкова, маючи в авангарді три лижні батальйони, разом з приданою 115-ю стрілецькою бригадою атакувала лівий фланг 2-ї німецької танкової армії. Цупко тримаючись за Дмитрієв-Льговський, німці примушували радянські сили або вступити у безпосередні бої за місто, або здійснити з півдня обхідний маневр щодо німецького флангу. В результаті майже одразу 16-й танковий корпус Родіна, а також 60-та і 194-та дивізії виявилися зв'язаними важкими й напруженими боями на оборонному рубежі Дерюгино-Дмитрієв-Льговський. Тим часом 11-й танковий корпус та кавалерійсько-стрілецька група обійшли німецьку оборону з півдня й просуватися до Севська важкими дорогами, водночас долаючи слабкий спротив з боку німців.

На перше березня Рокоссовський досяг значних успіхів. На правому фланзі Центрального фронту 65-та армія Батова просунулася далеко вглиб німецької оборони, рухаючися на Дмитрієв-Орловський, аіе його 69-та стрілецька дивізія не змогла оволодіти містом, оскільки оборону сектора було посилено 78-ю німецькою піхотною дивізією. Батов, однак, не міг розраховувати й на підтримку 70-ї армії, передові дивізії якої зосередилися навколо Грем'ячого і готуватися розпочати бої в цьому досі незайнятому секторі. На правому фланзі Рокоссовського 11-й танковий корпус та кавалерійсько-стрілецька група вибили з Севська його угорських оборонців і готуватися до стрімкого просування на захід, де опір противника слабшав¹⁹.

Незважаючи на прогрес на правому й лівому флангах, становище в центрі фронту, очолюваного Рокоссовським, було менш обнадійливим. Хоч тут німецькі частини остаточно залишили Дмитрієв-Льговський, вони відходили з боями на заздалегідь підготовлений рубіж оборони біля Дерюгина. Незважаючи на введення в бій 16-го танкового корпусу, темпи наступу Червоної Армії не прискорилися. Більше того, запеклі бої відволікали сили генерала Родіна від первинко визначеного напрямку (Севськ-Трубчевськ). Замість цього, їх спрямували на Комаричі, де концентрувалися німецькі військові резерви.

Протягом наступних 5 днів сили Рокоссовського досягли незначних успіхів на правому фланзі та в центрі й ефективного, але оманливого прогресу — на лівому фланзі. 65-та армія Батова з'єдналася тепер на правому фланзі разом з дивізіями 70-ї армії. Остання зайняла широкий сектор фронту, відбиваючи разом з частинами 65-ї армії спроби 78-ї німецької піхотної та 12-ї танкової дивізій прийти на допомогу оборонцям рубежу Дмитрієв-Орловський та південних підходів до Орла. Хоч частини Батова відкинули німецьких оборонців на позиції південніше ріки Усоші та оволоділи кількома селами на підходах до Комаричів, наступ розвивався повільно й усім, хто брав у ньому участь, ставало ясно, що його продовження неможливе без значних радянських підкріплень.

На південній ділянці 11-й танковий корпус просувався на захід від Севська і на 4 березня оволодів ключовими пунктами Серединна Буда і Суземка. 59-та бригада корпусу взаємодіяла з місцевими партизанськими загонами в операціях по визволенню населеного пункту Ігрицьке на Усоші, тоді як інші підрозділи корпусу підтримували операції кавалерійсько-стрілецького угруповання Крюкова, що розвивалися у південному та західному напрямках. 7 березня сили під командуванням Крюкова досягли околиць Новгорода-Сіверського та берегів Десни у 160 кілометрах в глибині німецького тилу. Цей успіх, однак, виявився примарним, оскільки угруповання Крюкова були розпорошені на фронті довжиною у 160 кілометрів. Такий рідкий заслін з кавалерійських та стрілецьких частин міг впоратися із рештками розбитих угорських дивізій. Та він не міг успішно протидіяти новоприбулій і поповненій свіжими силами німецькій танковій дивізії. Саме такому становищу слід було дати раду.

Найбільш природним і надійним джерелом свіжих сил для продовження наступу, який провадив Рокоссовський, була 21-ша армія генерал-лейтенанта І. М. Чистякова. На початку лютого вона рушила з Сталінграда в район Лівен¹⁹. 5 березня передові підрозділи армії Чистякова досягли місць фронтового розгортання поблизу Фатежа. Не бажаючи повторювати попередньої помилки, яка полягала у введенні в бій 70-ї армії з ходу окремими частинами, Рокоссовський дав новоприбулій армії кілька днів для зосередження й перегруповування, перш ніж послати її в бій на підтримку Батову й Тарасову. Прагнення надати наступу Рокоссовського свіжого імпульсу вимагало врахування нових подій, які мали місце далеко поза театром дій Центрального фронту. Рокоссовський повинен був відновити атаки своїх військ та добитися успіху до того, як армія Чистякова досягне стану готовності.

Найбільш серйозним з цих нових факторів виявився успіх керованого Манштейном німецького наступу на півдні. У важких боях 1–5 березня 4-та танкова армія Манштейна оточила пізніше Харкова і повністю розгромила 3-тю радянську танкову армію. Відтепер два танкові корпуси (танковий корпус СС і 48-й) загрожували радянському Воронезькому фронту, частини якого прикривати ключове місто — Воронеж. Щоб відновити становище. Ставка переорієнтувала стратегічні резерви (включаючи 62-гу й 64-ту армії, що рухатися зі Сталінграда) у райони бойових дій. Та вона, очевидно, не відчувала наїсного занепокоєння у зв'язку із зупинкою наступу Рокоссовського²⁰. Натомість ранком 7 березня Ставка змінила завдання Центральному фронту. Тепер, замість визначеної раніше мети глибоко просунутися в напрямку Брянська, Центральному фронту було наказано у взаємодії з Брянським і Західним фронтами витіснити німців з позицій, що захищали орловський виступ.

Зокрема, Рокоссовському було наказано консолідувати свої сили та спрямувати їх у північному напрямку Локоть-Орел. В авангарді мала діяти 2-га танкова армія. 21-ша армія Чистякова повинна була приєднатися до наступу як тільки вона повністю зосередиться і виявиться спроможною розпочати активні бойові дії. 16-та армія Баграмяна із Західного фронту, яка понад два тижні була скута безплідними боями на рубежі Жіздри, одержала свіже поповнення і наказ відновити бойові дії.

На виконання цих нових настанов Рокоссовський наказав Родіну розгорнути свою танкову армію південніше Усоші та, у взаємодії з 65-ю армією, завдати концентрованого удару вздовж лінії Локоть-Орел. Родін, у свою чергу, наказав 11-му корпусу генерал-майора І. Г. Лазарева та 115-й стрілецькій бригаді передати сектор, в якому вони вели наступальні дії, кавалерійсько-стрілецькій групі Крюкова та зосередитися на лівому фланзі 2-ї танкової армії вздовж південного берега Усоші. Це поклало на групу Крюкова утримання сектора бойових дій довжиною понад 150 кілометрів саме тоді, коли 2-га німецька армія накопичувала сили для загального контрнаступу.

Хоч новий наступ Рокоссовського розпочався 7 березня масованими атаками на ділянці 65-ї армії (на Березьку), наступ фронту в цілому здійснювався поступовим введенням у бій окремих частин. Це сталося, зокрема, в зв'язку із затримкою концентрації сил 2-ї танкової армії. У важких боях її 16-й корпус разом з доданими стрілецькими дивізіями, діючи спільно з 65-ю армією на її лівому фланзі, відтіснив німецькі сили назад до Усоші та у відчайдушних боях здобув невеличкі плацдарми на її північному березі. Невдовзі 11-й танковий корпус приєднався до битви, переправився на той бік ріси і просунувся в напрямку Апоша. Ці зусилля виявилися марними, оскільки 2-га німецька танкова армія спрямувала свіжі резерви (а саме 45-ту й 72-гу піхотні дивізії) напереймси силами Рокоссовського. Боротьба з перемінним успіхом тривала, не

даючи виразної переваги жодній з сторін. Однак події, що відбувалися на інших теренах, знову зруйнувати плани Рокоссовського.

7 березня 2-га німецька армія закінчила перегруповання великих сил

і кинула спочатку відпочилу 4-ту танкову дивізію, а потім інші переформовані піхотні дивізії в атаку проти ослабленого лівого флангу радянських військ прориву. 4-та танкова дивізія контратакувала з німецького плацдарму на Десні поблизу Новгорода-Сіверського, завдавши удару по розтягнутому фронту кавалерійських дивізій та лижних бригад кавалерійсько-стрілецької групи Крюкова. Радянські підрозділи легкої піхоти та кавалерії не змогли витримати удару й почали відходити на схід.

14 травня, в той час як ослаблені сили Родіна, Батова й Тарасова марно намагалися прорвати німецьку оборону, німецькі 82-га й 88-ма піхотні дивізії приєдналися до контратак 2-ої німецької армії. В результаті підрозділи Крюкова не витримали свої позиції й змушені були розпочати швидкий відхід на схід.

Отримавши прохання Крюкова про допомогу, Рокоссовський практично не мав можливості подати її. Події, що відбуватися поза Центральним фронтом, знову зв'язати йому руки. Атака Баграмяна північніше Львова безнадійно провадилася, а німецька армійська група "Південь" під командою Манштейна перейшла в наступ, цього разу проти сил Воронезького фронту, які тримати оборону на південь від Харкова. Ставка була прикро вражена, коли 6 березня танкові корпуси Манштейна спрямувати свій удар безпосередньо проти радянських сил, які захищати Харків, і до 15 березня оволодіти цим містом, а 17 березня прорватися до радянських позицій в околицях Белгорода. Будь-яке подальше успішне просування німців становило б недвозначну загрозу як південному флангу, так і тилу Центрального фронту Рокоссовського. Якщо події, котрі відбуватися на Південно-Західному та Воронезькому фронтах, вважати точним індикатором можливостей німців, слід зробити висновок, що безпека нависла й над Центральним фронтом. Вперше впродовж тижнів після переходу німців у контрнаступ Ставка повністю усвідомила масштаби погіршення ситуації. І справді -- криза стала реальністю.

Змушена до контрзаходів Ставка почала спішно зосереджувати стратегічні резерви, необхідні, щоб стримати просування німців та зберегти якомога більше попередніх переваг, здобутих у ході зимової кампанії. 11 березня було ухвалено перше рішення - передати на той час повністю укомплектовану 21-шу армію Чистякова з Центрального фронту на Воронезький. Після того, як Чистяков негайно перебазував свою армію на південь, в район Обоєні, останні надії Рокоссовського завдати поразку німецькому угрупованню в Орлі зникли. До того ж, Ставка наказала 1-й танковій армії просуватися на південь, щоб зміцнити Воронезький фронт, а двом арміям, 24-й та 66-й, що перебазуватися з Статінграда, зосередитися в тилу Воронезького фронту навколо Воронежа²¹. Ставка правильно розрахувала, що надісланих сил, разом з 62-ю та 66-ю арміями, які вже прибули з Статінграда, досить, щоб стримати просування могутнього механізованого парового катка Манштейна. Так воно й сталося. Погода та цілковите виснаження німецьких сил після того, як вони знову захопили Белгород, призвели до визначення лінії фронту, яка згодом стала південною частиною Курської дуги.

Війська Рокоссовського продовжувати обмежені наступальні дії до 21 березня. Водночас командуючий Центральним фронтом направив резерви, щоб визволити оточені підрозділи Крюкова та використати їх на нових оборонних рубежах в районі Севська. На той час сподівання Ставки досягти весною 1943 р. значних стратегічних успіхів розвіялися. Погляди тих, хто займався стратегічним плануванням як в Радянському Союзі, так і в Німеччині, віднині привертатися до наслідку невдалої радянської стратегічної ініціативи — Курської дуги.

Отже, зимою 1942—1943 рр. наступальні очікування Ставки перевищували реальні можливості Червоної Армії. Натхнена листопадовою перемогою в Сталінграді та підбадьорювана, здавалося, нескінченною серією військових успіхів, Ставка розширила в лютому свої стратегічні цілі, які зводилися спочатку до розгрому німецьких військ на півдні Росії. Передбачався також розгром сил ворога в Центральній Росії, зокрема армійської групи "Центр". Таким чином, надоптимізм Ставки мав прецеденти — під час Московської битви вона також прагнула здійснити більше. Хоч радянське стратегічне планування в 1943 р. було більш досконалим, воно теж позначене елементами поспіху й гарячкості. Рішення прийматися надто швидко, зосередження військ відбувалося повільно, натрапляючи на постійні труднощі, недостатньо уваги приділялося забезпеченню артилерійської підтримки, тилове забезпечення військ було, м'яко кажучи, недостатнім. Отже, Ставка мала ще вдосконалювати мистецтво діяти у відповідності з наявними можливостями, висувати реальні цілі, добиватися відповідності між плануванням і проведенням широкомасштабних операцій²².

Нині ясно, що наступальні цілі, висунуті в стратегічному плані від 6 лютого, були надмірно широкими. Та в контексті того часу рішення розширити масштаби наступу, щонайменше, зрозуміле. Успіхи радянських військ на півдні були вражаючими й, здавалося, — безмежними. Після капітуляції угруповання німецьких військ під Сталінградом в розпорядження радянського командування вивільнялися численні й могутні армії, і ці армії можна було використати у різний спосіб. Здавалося більш розважливим кинути їх усі разом для прискорення наступу проти надломлених німецьких військ, який вже успішно розвивався, ніж притримувати армії, що вивільнялися, до літа, коли шанси німців могли зрости.

Декілька інших факторів заважали ефективно використати "сталінградські" армії. По-перше, оточені частини німців трималися в Сталінграді до 2 лютого, скоротивши критичний час для перекидання радянських армій на інші театри військових дій. По-друге, погіршення весняних умов у поєднанні з жахливим станом російських ґрунтових шляхів і залізничних колій робили будь-яке пересування, в кращому випадку, важким, а в гіршому -- неможливим. Ті самі проблеми, на які натрапили частини танкового корпусу СС під час загальновідомого "маршу грязюкою" в лютому, постали перед буквально всіма формуваннями Червоної Армії, що займалися перегрупуванням. В результаті, стратегічне переміщення військ затримувалося, а наступальні операції набирали характеру розрізнених акцій.

Контрудар, здійснений Манштейном в середині лютого всупереч опору Гітлера, перешкодив далекосяжному стратегічному задуму Ставки. Коли б контрудар не був здійснений або коли б він затримався на значний час, вірогідно, що радянський стратегічний наступ мав би набагато вагоміші наслідки, особливо якщо 21-ша армія приєдналася б до бойового удару, заподіяного противнику Центральним фронтом у березні. Залишається також неясним, яку роль могли б відіграти 64-та й 62-га армії, що прибули на початку березня в район східніше Белгорода й Харкова, у наступних операціях Рокоссовського. Якби він міг використати всі три армії (21-шу, 62-гу та 64-ту), німецькі позиції опинилися б під далеко більшою загрозою. Отже, можна напевно сказати, що контрнаступ Манштейна, який протягом довгого часу розглядався лише як такий, котрий тимчасово відновив німецькі позиції на Східному фронті, мав далеко більше значення, ніж вважалося досі.

Невдалий люневий наступ значною мірою вплинув також на радянську стратегію літа 1943 р. Вперше за час війни Ставка продемонструвала розсудливість, терпіння й стриманість, розробляючи план стра-

тегічних операцій. Він передбачав наявність первинної оборонної фази і визначив справді реалістичні, а отже, й досяжні цілі. Те, що кінцевою стратегічною метою Червоної Армії влітку 1943 р. був вихід на рубіж Дніпра, не стало випадковістю. Радянське Головнокомандування ретельно переглянуло сценарій, який призначався для зими 1943 р., та, ґрунтуючись на здобутому досвіді, будувало тепер свої плани на більш чіткому володінні мистецтвом можливого.

Досвід проведення невдалої лютневої стратегічної операції залишив у спадщину і Ставці, і командуванню фронтів та армій також розуміння необхідності розв'язання низки оперативних завдань. Відповідно запланований на липень і серпень радянський контрнаступ передбачав, у першу чергу, знешкодження основних німецьких військових угруповань у белгородсько-харківському та орловському виступах, а вже потім прорив на захід вздовж осової лінії від Курської дуги в напрямку Севська. Окремі командуючі виступали за повторення лютневого плану нанесення серйозних проникаючих вглиб ударів на західному й південно-західному напрямках з метою оточення німецьких військ на північ від Харкова. Однак Сталін і Ставка відстояли необхідність фронтального удару по німецьких військах в районах Орла й Белгорода. Позитивно оцінюючи цей план, особливо коли врахувати недосвідченість радянських командирів та їх недостатнє вміння проводити неординарні маневри, треба констатувати: він частково базувався на досвіді лютневих операцій, коли німецькі війська використали позиції, які вони займали, щоб завдати ударів по флангах Рокоссовського. Врешті радянські війська перейшли в наступ з найбільш просунутої вперед точки Курського виступу в напрямку Севська, але тільки після того, як було ліквідовано загрозу німецьких флангових ударів.

Наприкінці відзначимо, що лютневий наступ радянських з'єднань справив щонайменше опосередкований вплив на долю німецьких військ у липні 1943 р. Після невдалої лютневої операції радянські сили залишилися в німецькому тилу, у брянських лісах. Вони склалися з партизанських бригад та окремих частин оточеного 2-го гвардійського кавалерійського корпусу. Оскільки німці виявилися неспроможними очистити цей регіон до липня, коли розпочалася титанічна Курська битва, підрозділи 4-ї німецької танкової дивізії та інші частини були й на той час скуті радянськими силами, що знаходилися тут, і не змогли взяти участь у наступі. Більше того, ці сили Червоної Армії, вірогідно, постачали цінну розвідувальну інформацію радянським військам стосовно німецького наступу, який наближався.

¹ Серед таких історичних прань лише в дослідженні Джона Еріксона згадуються радянські плани широкого наступу проти німецької армійської групи "Центр". У змістовку, гідному уваги німецькому нарисі також згадується план розгорнутого наступу радянських військ у лютому 1943 р. See generalieulnant a.D.A.D. von Plato. Die Geschichte der 5. Panzerdivision 1938 bis 1945. Regensburg: Walhalla und Praetoria Verlag KG Georg Zwic-kenpflug, 1978.

² Про операції в Донбасі та у районі Харкова див.: David M. Glantz. From the Don'to the Dniepr: Soviet Offensive Operations, December 1942 -August 1943. London: Frank Cass and Co. Ltd., 1991. Серед небагатьох радянських праць, де безсторонньо висвітлюються харківська та донбаська операції, слід відзначити книги В. П. Морозова "Западнее Вороне-жа" (М., 1956) та А. Г. Ершова "Освобождение Донбасса" (М., 1973). Жодна з цих операцій не розглядається в добірках радянських архівних матеріалів, підготовлених радянським Генеральним штабом в період та після війни, які останнім часом було розсекречено. В цих матеріалах також немає жодної згадки про широко задуманий лютневий наступ.

³ 5 липня 1942 р. 5-та танкова армія розпочала невдалий наступ Брянського фронту, щоб зупинити просування німецьких військ до Дону. Деталі див.: Боевые действия войск Брянского и Воронежского фронтов летом 1942 г. на Воронежском направлении // Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Т. 15. М., 1955. — С. 115— 146. Під грифом "Таємно". Розсекречено у 1964 р. 27 липня Ставка за твердила новий план, який не було впроваджено в життя. Він передбачав стратегічний наступ Брянського, Воронежського та Сталінградського фронтів від Єльця на півночі до Ко-

тельникова на півдні — проти армійських груп "В" й "А". Про деталі плану див.: М і х а л ь о в С. О разработке замысла и планировании контрнаступления под Сталинградом // Вестник военной информации. 1992. — №. — С. 7.

⁴ Про воронезько-касторненську операцію див. названу працю Єршова та раніше засекречену розробку радянського Генерального штабу "Воронежско-касторненская наступательная операция войск Воронежской и левого крыла Брянского фронтов" в "Сборнике военно исторических материалов Великой Отечественной войны". Выпуск 13. (М., Военно-историческое управление Генерального Штаба Советских Вооруженных сил. 1954). Розсекречено у 1964 р.

- 57 ма армія Донського фронту невдовзі була переформована у 68-му армію, з лк> того 1943 р. діяла на Південно-Західному фронті.

⁶ В а с и л е в с к и й А. В. Дело всей жизни. Кн. 1. М., 1988. С. 307- 309. Документа Ставки стосовно планування цієї операції все ще переховуються в архівах. Розповідь Василевського базується на вже розсекречених матеріалах і відповідає їм.

⁷ Там же. С. 312. Див. також: Р о к о с с о в с к и й К. К. Солдатский долг. М., 1985. - С. 185- 186.

" В а с и л е в с к и й А. М. Указ. соч. — С. 313; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. М., 1989. — С. 97; Т е л е г и н К. Ф. Войны нескитанные версты. М., 1988. - С. 173.

⁹ В а с и л е в с к и й А. М. Указ. соч. — С. 313— 314.

⁰ Р о к о с с о в с к и й К. К. Указ. соч. — С. 186- 187. Див. також: Б а т о в П. И. В походах и боях. М., 1966. - С. 289- 290.

¹ Дані про операції 13-ї, 6-ї та 38-ї армій протягом цього та наступних періодів див.: В пламени сражений: боевой путь 13-й армии. М., 1973. — С. 84—88; Шариков А. Черняховский. М., 1971. — С. 185— 195; М о с к а л е н к о К. С. На юго-западном направлении. Т. 2. М., 1969. - С. 397-451.

² Операції 2-ї танкової армії висвітлено в кн.: В ы с о ц к и й Ф. П., М а к у х и н М. Е., С а р ы ч е в Ф. М., Ш а п о ш н и к о в М. К. Гвардейская танковая. М., 1963. — С. 15 — 23. Деякі радянські джерела вказують на 26 лютого як дату початку наступу Ігу. Така розбіжність пояснюється тим, що різні з'єднання вступали в бій у різні дні.

³ Б а г р а м я н Й. Х. Так шли мы к победе. М., 1988. — С. 371 - 378. Докладно розповідається про операції 16-ї армії у період з 22 лютого до кінця березня. Більше подобиць про дії на рівні дивізій міститься в кн.: Л о б а н о в В. Восемнадцатая гвардейская. Калининград, 1975. — С. 74 77; К у з н е ц о в П. Г. Гвардейцы-москвичи. М., 1962. - С. 190- 193.

⁴ Оперативні й тактичні дані, що стосуються диспозиції та дій німецьких збройних сил в період операції див.: Pz AOK 2, 37075/46, Chetkarteii, 28 Anlagen, Anlagenband 33, P/ AOK 2, la, Lagenkarten 1.2.1943 - 28.2.1943, NAM 1-313, Roll 171; AOK 2, 37075/47, Chetkarden, 14 Anlagen, Pz AOK 2, la, Lagenkarten 18.3.1943 31.3.1943, NAM T-313, Roll 171; and AOK 2, 31811/2, Anlage zum Kriegstagebuch A.O.K.2 — la, Russland Teil 9, Lagenkarten 1. Januar 1943 bis 31 Mrdz. 1943. NAM T-312 Roll 1213. Оцінки німецької розвідки містяться в АОК 2, 31811/123 (німецький заголовок відсутній). Ситуаційні карти та схеми (1:300000), підготовлені контррозвідальною службою Другої армії (Іс/АО), грудень 1942— липень 1943, NAM T-312, Roll 1223. Цей розвідувальний матеріал підтверджує радянські оперативні дані та цілком підтверджує радянські наступальні плани.

⁵ Про додаткові деталі бойового шляху 65-ї армії див.: Н а г и с е в Г. С. На службе штабной. Рига, 1972. С. НО 113; П а в л о в И. 11. От Москвы до Штральзунда, М., 1985. — С. 45—47. Остання книга є Історією 35 і стрілецької дивізії.

⁶ Б а т о в П. И. Указ. соч. — С. 295—298. Проблеми координації дій між 65-ю та 70-ю арміями, а також деталі операцій 69-ї стрілецької дивізії див. у кн.: А н д р е е в А. А. По военным дорогам. — М., 1991. — С. 36- • Б7. Один з небагатьох доступних нарисів висвітлює операції 70-ї армії (на прикладі дій 102-ї стрілецької дивізії, що входила до її складу); див.: А н д р е е в А. М. От первого мгновения до последнего. М., 1984. — С. 70-76."

⁷ Роль 194-ї стрілецької дивізії в цій операції висвітлюється в кн.: Ш и л о в К. К. Речицкая краснознаменная. М., 1962. — С. 63— 73.

⁸ Розгорнутий огляд операцій 11-го танкового корпусу подано в кн.: Ю щ у к И. И. Одинадцатый танковый корпус в боях за Родину. М., 1962. — С. 18— 27.

⁹ Роль 21 і армії в цій операції розглядається в кн.: По приказу Родины. М., 1971. С. 68- 75; Ч и с т я к о в И. М. Служим Отчизне. М., 1975. — С. 130- 137.

⁰ Спочатку передбачалося, що обидві — 62 та та 64-та — армії після

псреформуван

ня, можливо, будуть використані для посилення бойових дій на Центральному фронті або

на іншій ділянці лютневого контрнаступу.

¹ 1-ша танкова армія формувалася у безпосередній близькості від штаб-квартири 29 і армії поблизу Осташкова в тилу Пшнічно-Західного фронту, між 30 січня та 23 лютого 1943 р. Спочатку вона складалася з одного танкового корпусу (6 го), одного механізованого корпусу (3-го), окремої танкової бригади (112-ї), двох повітрянодесантних дивізій (6-ї та 9-ї), шести лижних бригад та кількох окремих танкових полків. В середині лютого 1-ша танкова армія з'єдналася з 68-ю армією генерал-лейтенанта Ф. І. Толбухіна — спеціальною ударною армією, що складалася переважно з повітрянодесантних дивізій. Обидві армії сформували групу Хозіна, якій відводилася роль головної сили запланованої на кінець лю-того великої наступальної операції Північно-Західного фронту, спрямованої проти німецької 16-ї армії. Використовуючи перехід у наступ 1-ї ударної армії, група Хозіна мала оволодіти залізничним вузлом Дно та, розвиваючи наступ в напрямку Луги, вийти до узбережжя

Балтійського моря, щоб ізолювати німецьке угруповання в районі Ленінграда. Однак 23 лютого (за іншим джерелом, — 9 березня) її бойові підрозділи було скеровано на південь для участі в наступальних операціях (або в наступі Західного фронту на Ржев, що розпо-чався 2 березня після того, як німецька армійська група "Центр" почала відходити з виступу Ржев— В'язьма, або в наступі, який здійснювався на Центральному фронті). Ієну вала також можливість використати групи Хозіна для зміцнення військ, які протистояли контрудару Манштейна. Головні бойові сили групи Хозіна досягли району Обоянь 23 бе- резня.

Той факт, що Ставка мала намір використати цю моїутню силу для великого наступу південніше Ленінграда, засвідчила широчінь радянських наступальних планів у лютому 1943 р. На інші, пов'язані з цим, деталі вказано в кн.: К а т у к о в М. Е. На острие главного удара. М., 1976. — С. 193— 197; Бабаджанян А. Х., П о п е л ь М. К., Ш а л и и М. А., К р а в ч е н к о И. М. Люки открыли в Берлине. М., 1973. — С. 7- 13.

Хід операцій 24-ї та 66-ї армій на Воронежському фронті з'ясовано в кн.: От воро- нежских степей до австрийских Альп. М., 1971. - С. 26—27; С а м ч у к И. А., Скачко П. Г., Б а б и к о в Ю. Н., Гнедой И. Л. От Волги до Эльбы и Праги. М., 1970. — С. 45—49. Наказ виступати 66-та армія одержала 23 березня.

²² Наприклад, планування сталінградської операції відбувалося більше місяця. Відпо-відно тривала й підготовка до наступу. Що ж до інших наступальних операцій, то на них пішло значно менше часу: на "Малий Сатурн" - трохи більше трьох тижнів, на острогозько-россошанську операцію — близько 20 днів та близько одного тижня — на вороне зько-касторненську й наступні операції.